

MICHAEL SIEVERNICH

Umetnost staranja

Pastoralni premisleki

Ko je okoli 1968 protest močno razgibal mlado študentsko generacijo, so se v nasprotni smeri pojavila razmišljanja čisto drugačne vrste, namreč o starosti. Ali niso divji mladci prepevali ravno odpev o starih in njihovem mufu,¹ tako da so se morali ti v literarnem smislu začeti braniti? Ali pa se je oglasila antropološka stalnica in sta nenadoma začeli hoditi z roko v roki spremenljivost in končnost?

1. Razpravljanje o starosti

Ples je leta 1968 odprl Jean Améry (1912–1978), psevdonim Avstrijca Hannsa Mayerja, ki je pripadal že starejšemu rodu, ko je sredi spreminjanja položaja generacij napisal knjigo *Über das Altern* (O staranju) (1968)². Če upoštevamo visoko valovanje v času, se pisec umešča bolj v eksistencialistično globino resignacije starosti. V skromnih petih esejih obravnava minevanje časa in s tem to, kako staranje omogoča doživljanje končnosti; piše o odtujevanju telesa; o družbenem staranju v pogledu drugih; o kulturnem staranju, ko človek ne razume več sveta; in končno o tem, kako se učimo umirati in biti vedno bolj nevidni. Tanka knjižica je postala

Michael Sievernich DJ, roj. 1945, prof. ddr. h. c., poučevanje na Visoki šoli Sankt Georgen v Frankfurtu/M., na Univerzi Johannes Gutenberg v Mainzu in na univerzah v Latinski Ameriki (Argentina, Mehika). – Članek »Die Kunst des Alterns. Pastorale Überlegungen«, v: *IKaZ, Communio* 47 (2019), 250–259, je prevedel Marijan Peklaj.

mednarodna uspešnica s številnimi izdajami in prevodi, vse do nedavno izdanega kitajskega prevoda (2018), v katerem brez dvoma odseva naraščajoča problematika staranja na Kitajskem. V okvir Améryjevega pogleda na starost spadajo poleg njegovega judovskega izvora težke izkušnje pri begu in v nacističnem koncentracijskem taborišču. V knjigi *Hand an sich legen* (Položiti roko nase) (1976) je pisal o samomoru, ki ga je deset let pozneje storil sam.

Leta 1970 je francoska pisateljica Simone de Beauvoir (1908–1986) objavila obsežen esej *La Vieillesse*³, v katerem s številnimi kulisami zgodovinsko in politično rekonstruira starost. Ob pogledu na lastno starost (62 let) z razrednega stališča kritizira škandalozni položaj odtujenih starejših ljudi kot »zločin« naše družbe in s to ostro kritiko zanesljivo zadene eno od občutljivejših točk časa. Ko se je enako pohujševala nad biološko usodo minljivosti in položajem starejših ter to povezala z zahtevo po politični spremembi sistema, je sprožila pravi preplah. Ta nova uspešnica slavne pisateljice je doživela mnoge izdaje in prevode, ki jih še danes berejo.

Leta 1972 je takrat mlad nemški pisec Alfons Deeken (rojen 1932) dal na svetlo v angleščini napisano knjigo z naslovom *Growing old, and how to cope with it*⁴, ki je na Japonskem in pozneje tudi v drugih jezikih postala mednarodna uspešnica. Medkulturni uspeh te in 30 drugih knjig gre pripisati njegovemu dolgoletnemu delovanju na Japonskem, kjer je bil misijonar in profesor na univerzi Sophia v Tokiu. Cenil je deželo in kulturo, ki pripisuje posebno vrednost generaciji starejših in je zato ustanovila vsakoletno praznovanje *dneva čaščenja starih* (Keiro no Hi). Veliko zanimanje Japoncev za teme, kot so starost, bolezen, smrt, smisel življenja, resnica na bolniški postelji, spremljanje umirajočih, hospic in spremljanje žalovanja, ki jih je pisatelj širil s predavanji in v medijih, izhaja ne nazadnje iz tega, da ima dežela vzhajajočega sonca v svetovnem merilu najvišji delež nad 65 let starih ljudi v celotnem prebivalstvu (27 %) ter da se gerontološka in etična vprašanja obravnavajo zelo zadržano, če že ne veljajo za tabuje. V primerjalni medkulturni perspektivi prihaja na dan antropološka podobnost, kamor spadata tudi morala in vera.

Zgoraj navedeni avtorica in avtorja so napisali svoje knjige pred nekako pol stoletja. Vendar njihove teme, starost in staranje, pa tudi reševanje težav, ki so s tem povezane, v tem obdobju nikakor niso zbledeli. Nasprotno, javno zanimanje za vprašanja starosti in staranja je znatno naraslo. Demografski podatki opozarjajo na procese preobrazbe, ki na poseben način vplivajo na zahodno industrijsko in bogato družbo. K temu spadajo premiki v starostni sestavi družbe; delež ljudi, ki so stari nad 65 let, v nemški družbi se povečuje in obsega danes že dobrih 21 % celotnega prebivalstva ter še raste. Za leto 2030, torej čez deset let, računajo z dvigom na 29 %, po oceni za leto 2060 pa bi bila to že tretjina (34 %) celotnega prebivalstva. Tako je Nemčija (poleg Italije) evropska dežela, katere rast se dogaja pri starajočih, ne pri mladih. K temu prispeva medsebojno vplivanje trajno nizkih števil rojstev in rastoče pričakovane dolgotrajnosti življenja. Danes lahko ženske računajo na pričakovano starost 83 let, moški na samo 78 let. Druga tendenca sedanjega časa je razpiranje starosti, pri čemer danes razlikujejo tretjo in četrto fazo življenja: »mladi starci« s svojimi dejavnostmi vse do univerze za tretje življenjsko obdobje (v velikih mestih), ki so stari med 65 in 80 let, medtem ko priletnim (starim starcem) grozi obolevnost in potrebujejo nego. Končno je opaziti feminizacijo visoke starosti, tako da je v številu tistih, ki so prekoračili 75 let, žensk tri četrtine.

Na dlani je, da novi položaj pelje k vprašanju, kaj je treba narediti. Pred novimi izzivi stojijo na eni strani zadevne stroke kot gerontologija in geriatrija, psihologija in znanosti o negovanju. Raste zanimanje gospodarstva za starejše ljudi in njihove različne potrebe na področjih kulture, športa, oblačenja in potovanj. Obenem naraščajoča revščina zaradi starosti opozarja na socialno etično težavo, posebno ker starejšim ljudem ni treba priskrbeti le tega, kar je nujno, ampak naj bi jim pomagali »tudi s primernim deležem pri sadovih gospodarskega napredka« (*Drugi vatikanski koncil*, LA 11). Končno se stopnjuje potreba po življenjski pomoči in umetnosti spokojnosti. In teološka, duhovna in pastoralna vprašanja v zvezi s človeškim staranjem dobivajo vedno večjo veljavo.

2. Življenjska starost

Kdor sliši besede o starosti, praviloma misli na tretjo fazo starosti, najsi gre za mlade stare ali stare stare. Nehote nam pride na misel tisti del življenja, ki sledi biološkemu ritmu in se neustavljivo bliža koncu življenja. Vendar v življenje spadajo vse starostne faze, od časa pred rojstvom in dobe dojenčka k starosti mladostnika in odraslega pa vse do obdobja krepkega odraslega na vrhuncu življenja, ki lahko traja veliko let. Beseda »starost« torej ne meri le na zadnji stadij, temveč zaobjema vsa obdobja življenja. Otrok se čustveno veseli, da je »že« starejši, medtem ko se odrasli ravno tega predvsem boji.

Da bi označili potek različnih obdobj življenja in jih postavili v kronološko zaporedje, so naredili razne očrte, ki začenjajo s številom let življenja. Ta postopek so od začetega novega veka ponazarjali z risanjem stopnic. Tak očrt življenja je lahko imel pet, sedem, enajst ali več stopenj; temu številu stopenj življenja so pripisovali različno simboliko. V vsakem primeru pa stopnice nakazujejo sestopanje, ki moškega in žensko pripelje do starca in starke. Stopnje so pogosto opremljene z raznimi znaki. Starost vsekakor velja za obdobje pešanja in propadanja, kar je neredko spodbujalo posmeh.⁵

Kot kontrast k temu je postavljen čisto drug očrt sedmih stopnic, pri katerem dobe življenja ne vodijo k obžalovanja vrednemu propadu, temveč nasprotno po novem rojstvu krsta k duhovni poti, lahkotnosti, sreči. Avtor te umetniško retorične sheme je Avguštin, ki je svojim pripravnikom za krst razložil podobno kot zunanje staranje (*aetates*) sedem duhovnih stopenj življenja. Pri tem hiponski škof uporabi rimske oznake za življenjska obdobja: otroštvo (*infantia*), deška doba (*pueritia*), mladostništvo (*adolescencia*), moška doba (*iuventus*), doba starejšega odraslega (*senium*) in starčevska doba (*senectus*). Teh šest obdobj življenja hoče vzporediti z ustrezajočimi moralnimi vrednotami: nedolžnost, spoštljivost, potrpežljivost, krepkost, zaslužnost ter »sivi in modrosti poln razum« (*canus sapiensque intellectus*). Vendar sedmo duhovno obdo-

bje življenja ne pelje tako kakor pri stopnicah življenja v ukrivljeno starčevsko dobo, temveč v večni sobotni počitek in nesmrtnost. Kakor je rečeno pri Jobu: »Iz šestih nadlog te bo rešil, v sedmi te ne bo zadelo nič hudega« (Job 5,19). S sedmo življenjsko dobo torej zemeljska obdobja vodijo v večni Božji spokoj, imanenca se združi s transcendenco.⁶

Življenjska obdobja, njihova poimenovanja, zaporedje in posvetno ali versko pojmovanje dobijo druge barve, če ne beremo diahrono, ampak sinhrono, tako da so različne dobe postavljene druga poleg druge, s primerjanjem, v konkurenci ali druga nasproti drugi. Potem razpravljamo o razmerju generacij, če na primer generacija šolarjev, ki protestira pod nalepko *Fridays for Future* (Petki za prihodnost), stavka in demonstrira za varovanje podnebja, vendar tudi starejšim generacijam očita, da so pri varovanju podnebja odpovedale. Vprašanje, ki zadeva vse človeštvo, postane konflikt med generacijama.

Razmerje med mlajšimi in starejšimi rodovi lahko dobi različne oblike, pač glede na to, ali se starostne kohorte znotraj družin ali v družbi med seboj dobro razumejo ali pa se med seboj sovražno spopadajo. Politično mislimo na medgeneracijske spopade leta 1968, ko so nastopali proti gerontokraciji in zahtevali spremembo sistema. Neredko srečamo najboljše odnose med generacijami v družinskih okvirih, kadar dejavni stari starši ali pradedje in prababice vzpostavijo s svojimi vnuki posebne čustvene odnose, vsekakor tudi kot dopolnjevanje starševskega sloga vzgajanja. Pomen vloge starejšega rodu v tretjem življenjskem obdobju se poveča, tudi na vzgojnem in verskem področju, če na primer vzgoja v posvetnih družinah pripada starejšim. Druga možna področja delovanja so ustvarjalni modeli skupnega življenja generacij. V vsakem primeru je treba preseči podobo nekoristne starosti, v kateri nekateri vidijo samo negativne pojave, ne pa pozitivnih možnosti in neodkrite energije.

Švicarski teolog Karl Barth (1886–1968) je v izmenjavi pisma z dramatikom Carlom Zuckmayerjem z blagostjo starih let povzel odnos do mladega rodu. V zadnjem letu svojega življenja je postavil sedem »pravil za starejše ljudi v odnosu do mlajših«. Naj navedemo

dve pravili: »2. Ne približuj se jim torej pretirano ne s svojim zgledom, ne s starostno modrostjo, ne s svojo naklonjenostjo, ne z dobrimi deli po lastnem okusu. [...] 7. Pod nobenim pogojem ne dopusti, da bi padli, temveč jih, ko jim sicer puščaš svobodo, vedro in sproščeno spremljaj, z zaupanjem v Boga tudi njim pripisuj najboljše, v kateri koli okoliščini jih imej rad in moli zanje.«⁷

Ali velja tudi v obrnjeni smeri, da bi mladi ljudje podobno izražali svoje vrednotenje v odnosu do starejših? Odgovor ni enoumen, saj mladi tako iščejo kot hvalijo modrost starejših, toda trma starejših in njihovo prepričanje, da vse bolje vedo, to jim zamerijo. Deset Božjih zapovedi je pomembno besedilo, tako z verskega kot etičnega vidika. Četrta zapoved normativno ureja odnos mlajših do generacije staršev: »Spoštuj očeta in mater, da se podaljšajo tvoji dnevi na zemlji, ki ti jo daje Gospod, tvoj Bog!« (2 Mz 20,12). Nad posameznikovo etično razsežnostjo sta v igri tudi pravičnost in možnost poravnavanja med generacijami. Papež Frančišek zelo dobro zadene medsebojno razmerje za naš čas: »Stari prispevajo spomin in modrost izkušnje, ki vabi, da ne bi po neumnem ponavljali istih napak preteklosti. Mladi pa nas kličejo, da bi spet prebudili in okrepili upanje. Mladi namreč nosijo v sebi nova pričakovanja in nas odpirajo prihodnosti, tako da ne ostajamo ujeti v domotožju po strukturah in navadah, ki v današnjem svetu niso več nosilci življenja« (*Veselje evangelija* 108).

3. Dušno pastirstvo (sebe) v starosti

Skrb (*cura*) za pomoči potrebne lahko velja kot tipično za krščanstvo, ki je v svoji dolgi zgodovini skrbelo za ljudi vseh starostnih obdobij, od nerojenega življenja do umirajočih in onstran smrti (pokopavanje). K tem osebam, ki so potrebne varovanja in pomoči, so vedno spadale tudi generacije starejših, ki so seveda dosegali zelo različno povprečno starost. Pastorala starejših, ki upošteva različne vrste starih, se je izoblikovala šele v 20. stoletju. Do takrat je bila del pastore za starejše, uboge in bolne. Nosilec te skrbi je bil vse

od pozne antike škof kot »pater pauperum« (oče ubogih), a tudi oblastniki, redovi, ustanove ali špitali. V poznem srednjem veku so nastale Svetemu Duhu posvečene bolnišnice, v Franciji pa so nosile lepo ime »Hôtel Dieu« kot v burgundskem Beaunu. Tam *Poslednja sodba* slikarja Rogerja van der Weydna spominja na konec življenja in odgovornost usmiljenja.⁸ V novem veku se je krščanska skrb za bolne in ostarele nadaljevala, tudi v misijonih zgodnjega novega veka, potem v katoliškem ženskem gibanju 19. stoletja, ki je prevzelo pobudo na zanemarjenih področjih, kot so šolanje, zdravstvo, nega revnih in starejših, vse dokler se v 20. stoletju ni razvilo svobodno socialno skrbstvo, v njem pa tudi *Charitas Verband für das katholische Deutschland* (Karitativno združenje za katoliško Nemčijo) (1897). Danes se je polje socialne oskrbe s svojimi nosilci izredno močno razširilo in specializiralo. *Deutsche Caritasverband* (Nemška zveza Karitas) skupaj z ekumensko sestrsko ustanovo *Diakonisches Werk* spada med največje ustanove te vrste, ki se ukvarjajo z različnimi socialnimi službami, kamor spada tudi pomoč za starejše (»Altenhilfe«), in upravlja okoli tri tisoč zavodov. K temu je treba prišteti še številne druge domove, katerih nosilci so cerkvene ustanove, kot so redovi ali fundacije. Tu se odpira široko področje posamezne in institucionalne pastorage v cerkvenih ustanovah.⁹ Svetopisemska utemeljitev tega dela ljubezni je obsežena v dvojni zapovedi ljubezni do Boga in do bližnjega (Mr 12,28–34) ali v prizoru poslednje sodbe in v »delih usmiljenja«, izhajajočih iz tega prizora (Mt 25,31–46).

Če motrimo število starejših ljudi, ki so potrebni profesionalne pomoči in nege, potem gre, s tendenco naraščanja, za 3,4 milijona oseb, ki imajo pravico do storitev iz socialnega zavarovanja za nego. To pomoč dajejo v več kakor 14.000 stacionarnih domovih za nego in v več kakor 14.000 ambulantah. Približno četrtnina prizadetih dobiva stacionarno oskrbo, tri četrtine pa jih ima oskrbo na domu, pri čemer za polovico vseh prizadetih skrbijo sorodniki. Tako so družine najbolj obremenjeni negovalni »oddelki«. Tukaj je potreba po delovanju cerkvenih občestev ali tudi neplačanih moči. Prav bi bilo, ko bi kot krščanski verniki podprli prizadete družine, če naj Cerkev dohaja svojo pastoralno nalogo.

Posebnost katoliškega dušnega pastirstva je v vključujočem značaju zakramentalne zgradbe, ki se razvija v sedem antropološko utemeljenih zakramentov, od katerih so trije zakramenti iniciacije, pa vse do zakramentov, ki zdravijo telo in dušo (bolniško maziljenje, sprava) in tistih, ki izgrajujejo Božje ljudstvo (zakon, sveti red). V našem primeru je starost s svojimi tveganji glede zdravja in umiranja usmerjena k zakramentu za bolnike (*unctio infirmorum*), ki ima svetopisemsko osnovo v Jak 5,13-16, kjer Gospod po molitvi in maziljenju postavlja prizadete pokonci (*eigerei*) in odpušča grehe.

Po koncilu se je uveljavila trojiško utemeljena shema treh osnovnih krščanskih funkcij: služba oznanjevanja (martyria), bogoslužje (leiturgia) in služba diakonije. Ta očrt je zasnoval Karl Rahner v svoji pastoralni teologiji. Tam pravi, da se slavje edinosti resnice (logos) in ljubezni (pneuma) izvršuje v liturgiji.¹⁰ Toda v treh osnovnih nalogah, ki se medsebojno pogojujejo, se izraža nič manj kakor »bistvo Cerkve«.¹¹ Vendar ima ta obrazec dve plati, kajti te tri naloge se po eni strani nanašajo na pastoralno skrb Cerkve za Božje ljudstvo, ki se na različne načine udejanja z dušnopastirskimi službami. Po drugi strani pa preko tega segajo naloge za vse, ki živijo svojo vero, tudi v dobi staranja. Starejši ljudje prav tako nosijo odgovornost, da »dušnopastirsko« skrbijo zase, seveda kolikor zmorejo. Iz tega nastaja vesela izmenjava darov in nalog v tem smislu, da posamezniki po trojni službi prejemajo zveličavne darove, pri tem pa so udeleženi tudi pri nalogah. To seveda velja za dejavne in iniciativne mlade stare; toda celo za zelo nadarjene starostnike in starostnice to lahko pomeni, poslušati Božjo besedo in zanj pričevati z življenjem; udeleževati se bogoslužja (tudi po televiziji) ali moliti za druge in za vesoljno Cerkev; sprejemati diakonijsko služenje pri pomoči in negi ter o tem reči kako prijazno besedo ali se zahvaliti. V vsakem primeru je treba varovati dostojanstvo tistih, ki potrebujejo nego, in tistih, ki negujejo.¹²

Iz raznovrstnosti oblik pastorage in dušnega pastirstva samega sebe v starosti naj navedem nekaj primerov za zgled in spodbudo:

Podobe življenja – Ker dobi lasten življenjepis z napredujočo starostjo večji pomen, je čas, da (drugim) pripovedujemo svojo življenjsko zgodbo, za kar je potrebno potrpljenje poslušalcev, tudi po telefonu. Vpletenim v take življenjske zgodbe se odpirajo obzorja za vse tisto, kar se zgodilo in pripetilo, a tudi za to, kar je ostalo od bolečin in ranjenosti. Iz tega lahko nastane obračun o življenju z vsemi odnosi in uspehi, prelomi in ozdravitvami, saj imamo vendar na starost pred seboj življenje v dvojnem smislu: preživeto zemeljsko življenje in pričakovano večno življenje. Celo če oči ne služijo več, lahko v duhu pregledujemo slikanico življenja in jo motrimo z očmi vere.

Prizori vsakdanjika – Beseda pesnika Reinerja Kunzeja (roj. 1933) na kratko pove, kaj »naša starost«¹³ še zmore, namreč prikloniti se, strmeti in častiti:

NAŠA STAROST

Naša starost
je starost, ki ji je težko skloniti se,
vendar ji še uspe prikloniti se

Naša starost
je starost, ki vedno bolj strmi

Naša starost
je starost, ki more tudi brez velike vere
častiti besedo, ki je bila v začetku

Knjiga knjig – Sveto pismo, knjiga knjig, v Stari zavezi pripoveduje zgodbo Boga z njegovim izvoljenim ljudstvom Izraelom in v Novi zavezi v evangelijskih Jezusovo zgodbo. Kdor zraste s tem pripovednim izročilom, pozna Božjo zgodovino z ljudmi in s seboj. Da bi si jo prisvojili, moramo vse življenje brati in premišljevati spise Svetega pisma. Kdor začne kot otrok, ki se je ravno naučil brati, lahko na starost živi iz tega zaklada, najsi bo iz zgodbe o stvarjenju,

knjige psalmov ali Jobove knjige ali iz evangelijev, Apostolskih del ali Pavlovih pisem. Ni bistveno, kako dolgo beremo, ampak vera v Božjo besedo, ta je prvi pogoj vsakega evangeliziranja sebe.

Pesmi upanja – V obdobju starosti ali visoke starosti se rado zgodi, in to ni zgolj naključje, da se človek spomni na pesmi iz otroških let. Čustveno so se vtisnile v spomin, tako da celo dementni bolnik ob njih začuti dih spomina na to, kdo je. Tako lahko bogata glasbena in pevska kultura deluje res globinsko.

Umetnost staranja – Knjige za sproščanje in take o vprašanju smisla so zelo iskane, tudi za preprečevanje bolečin kakor pri antičnem zdravniku Galerianu ali za življenjsko pomoč. Ljudje se posebno radi ukvarjajo s filozofsko umetnostjo staranja, s pametnimi nasveti o hoji, učenju, ljubezni in smejanju.¹⁴ K umetnosti življenja (*ars vivendi*) seveda spada umetnost umiranja. To je vedel že Seneca, ko je zapisal: kar je v življenju prešlo, smrt že davno drži (*quidquid aetatis retro est mors tenet*; Seneca, epist. 1). Misel na to, da je trajanje našega življenja omejeno in da meje ne moremo poljubno predstavljati naprej, seveda povzroča v pozni moderni nemalo razumskega ali čustvenega protesta.

Zlato pravilo – To pravilo vzajemnosti v ravnanju drugega z drugim je etično načelo, ki ga najdemo v številnih kulturah in verstvih, zato spada v dediščino svetovne kulture. Znano pregovorno pravilo pravi, da naj bi druge obravnavali tako, kakor bi želeli, da drugi ravnaajo z nami. »Na želje bližnjega računaj po sebi in premisli vse, kar počneš« (Sir 31,15), je rečeno v modrosti in novozavezo v govoru na gori: »Tako torej vse, kar hočete, da bi ljudje storili vam, tudi vi storite njim!« (Mt 7,12). V povezavi s starostno nego velja to pravilo tako za negovalno osebje (Ne imej starih za otroke!) kakor tudi za vedenje oseb v negi do tistih, ki negujejo (Bodi uvideven do negovalcev!).

Umetnost umiranja – Kdor se nauči umetnosti življenja in staranja, ne more mimo umetnosti umiranja, ki je znana kot *ars moriendi* in jo krščanstvo od nekdanj goji. Srednjeveška cerkvena pesem realistično zatrjuje: *Media in vita morte sumus* »Sredi življenja nas objema smrt.« Toda glede na krščansko upanje velja

tudi obrnjeno: »Sredi smrti nas objema življenje.« Zato Cerkev obdaja življenje in skrb (*cura*), umiranje in smrt s svojimi obredi.¹⁵ Kajti upanje na večno življenje pri Bogu in drug z drugim je veselo sporočilo. Velika noč je ključna beseda, zmaga nad smrtjo, ker je Kristus vstal od smrti.

Opombe

¹ Namig na napis na študentskem transparentu 9. novembra 1967 v Hamburgu, ko so protestirali proti nacistični preteklosti univerzitetnih avtoritet (op. prev.).

² Jean Améry, *Über das Altern. Revolte und Resignation*, Stuttgart 1968.

³ Simone de Beauvoir, *La vieillesse*, Pariz 1970 (Slov. prevod: Starost. Stališče zunanosti, OPRO, Ljubljana 2018).

⁴ Alfons Deeken, *Altsein ist lernbar. Anleitung und Hilfe*, Kevelaer 1973 (angl. 1972).

⁵ Wolfgang Reinhard, *Lebensforme Europas. Eine historische Kulturanthropologie*, München 2004, 175–197, slike 176 sl.

⁶ K besedilu in razlagi glej Alois Grillmeier, *Die sieben Stufen zur Weißheit. Die Lehre des hl. Augustinus von der sieben geistlichen Lebensaltern*, v: *Weisheit Gottes – Weisheit der Welt*, Festschrift für Joseph Ratzinger zum 60. Geburtstag, po naročilu kroga učencev izd. Walter Baier in drugi, 2 zvezka, St. Ottilien 1987, 1355–1375.

⁷ *Späte Freundschaften*. Carl Zuckmayer und Karl Barth in Briefen, Zürich, 2. izd. 1978, 56 sl.

⁸ Prim. Bernhard Schneider, *Christliche Armenfürsorge. Von den Anfängen bis zum Ende des Mittelalters. Eine Geschichte des Helfens und seiner Grenzen*, Freiburg - Basel - Dunaj 2017.

⁹ K raznovrstnim razsežnostim prim. Martina Blasberg-Kuhnke (izd.), *Altern in Freiheit und Würde. Handbuch christlicher Alternarbeit*, München 2007.

¹⁰ Karl Rahner, *Ekklesiologische Grundlegung und die Grundfunktionen der Kirche*, v: *Handbuch der Pastoraltheologie*, zv. 1, izd. Franz Xaver Arnold m. d., Freiburg 1964, 128 in 233–236.

¹¹ Papež Benedikt XVI., okr. *Deus caritas est* (Bog je ljubezen), CD 112, Ljubljana 2006, 25a.

¹² Prim. *Die Zukunft der Pflege im Alter. Ein Beitrag der katholischen Kirche* (Die deutschen Bischöfe 92), Bonn 2011.

¹³ Reiner Kunze, *Die Stunde mit dir selbst. Gedichte*, Frankfurt 2018.

¹⁴ Otfried Höffe, *Die hohe Kunst des Alterns. Kleine Philosophie des guten Lebens*, München 2018, 96.

¹⁵ Prim. Richard Hartmann (izd.), *Vergiss die Alten nicht. Hohes Lebensalter als Herausforderung für Kirche und Gesellschaft* (Fuldauer Hochschulschriften 61), Würzburg 2018.